

Бондаренко І.В.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ О. ШАФОНСЬКОГО

Інкорпараційні та інтеграційні процеси, що відбувалися на теренах Російської імперії наприкінці XVIII – напочатку XIX ст., а саме ліквідація політичної автономії Фінляндії, Прибалтики, України, реформування їх владних інституцій відповідно до загальнодержавних традицій, призвели до зростання національної свідомості цих народів. Формування в їх середовищі достатньо впливових автономістських рухів поширення ідей Західноєвропейського Просвітництва та Романтизму в національних культурах. Так, саме під впливом західноєвропейської модернізації в українському суспільстві наприкінці XVIII – початку XIX ст. виникає живий інтерес до вивчення культури і побуту українського народу, його історії традицій. З'являються друком перші праці з вітчизняного українознавства, історії та етнографії (Я. Марковича, М. Антановського, П. Симоновського), в яких пропагандується образ українського народу, його Батьківщини, ідеалізуються політика гетьманських урядів та козацької старшини. Але поряд з цими патріотичними трактатами у даний період були створені і діаметрально протилежні за ідейною спрямованістю праці, які стали зразком просвітницької критики українського суспільства та його історії. Найбільш яким представником цього напрямку в українській історіографії є О.Ф. Шафонський.

Незважаючи на те, що творча спадщина О.Шафонського має чималу історіографію, однак питання походження українського козацтва, проблема обумовленості визвольних змагань українського народу другої половини XVII ст. у викладі Шафонського, ще не були предметом спеціальних досліджень, за винятком невеликого повідомлення авторки на міжнародній науковій конференції “Визвольна війна українського народу середини XVII ст.”[1.-С.334-340]. Публікація цієї статі як раз має за мету заповнити цю інформаційну прогалину.

Біографічних відомостей про Опанаса Филімоновича Шафонського лишилося дуже мало. Дослідникам творчості Шафонського, лише відомо, що видатний діяч та історик народився 2 грудня 1740 р. в місті Сосниці що на Чернігівщині у родині козацького сотника Филімона Шатіли. Початкову освіту Опанас здобув дома під наглядом домашнього вчителя - іноземця Фонлосова, який і рекомендував батькам направити здібного учня на подальше навчання за кордон до найпрестижнішого на той час учбового закладу Німеччини у Галльський університет (Waisen-Haus або королівський педагогіум).

Чотири роки він навчався в педагогіумі на факультеті правознавства, потім – у Лейдені вивчав курс філософії, а згодом закінчив медичний факультет Стразбурзького університету. Повернувшись із-за кордону в 1763 р., Шафонський на прохання графа П.І. Панина перебував на медичній службі в м. Сарепті. У 1768 р. під час російсько-турецької війни був відкомандирований до II Турецької армії

генеральним штаб-лікарем, звідки його в наступному році переводять до Москви у Генеральний сухопутний шпиталь, що на Віденських горах на посаду лікаря. У 1770 р. Шафонського було призначено головою медичної комісії з питань розробки заходів боротьби з питань розробки заходів боротьби з моровою язвою та профілактики інфекційних захворювань. Результатом діяльності цієї комісії стала перша ґрунтовна праця з історії вітчизняної медицини “Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год.”

Після відкриття Чернігівського намісництва у січні 1782 р., Шафонський переселився на постійне місце проживання до Чернігова, де спочатку служив радником в кримінальній палаті, а потім у намісницькому правлінні. В 1784 –1786 р. за дорученням малоросійського губернатора П.О.Румянцева, вчений працював над упорядкуванням топографічного опису Чернігівського намісництва. В 1797 р. пішов у відставку у чині дійсного статського радника. Помер Шафонський 15 березня 1811 р. в Чернігові, де і був похований.

Історіографічна спадщина О.Ф. Шафонського, у порівнянні з творчістю інших істориків, невелика: він залишив після себе декілька історичних творів, а саме «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником А.Шафонским», “Записки о Малороссии, сочиненные действительным статским советником Афанасием Шафонским, бывшим генеральным судьей в Чернигове 1804”, “Замечания до Малороссии относящиеся”. Деякі дослідники приписують Шафонському також і авторство “Короткого топографічного опису Новгородського Сіверського намісництва 1787 р., однак це питання до кінця так і не вирішено [2.- С.149].

Написані понад двісті років назад праці Шафонського мають значною мірою компілятивний характер (окрім полемічного трактату). Вчений в основу своїх досліджень поклав матеріали власної колекції стародавніх літописів та рідкісних видань. Інтерес до придбання рукописних раритетів Шафонський проявив, ще під час свого першого відрядження до Києва за наказом Медичної колегії у 1779 р., де паралельно з виконанням офіційного доручення мав намір поповнити свою колекцію стародавніх літописів. Але після ретельних пошуків Шафонський з прикістю констатував, що “все исторические источники на юге истребились во времена монголо-татар”. Після цієї невдалої спроби Шафонський не залишив, продовжував займатися пошуком та зберіганням історичних джерел, і в кінці свого життя мав вже величезну бібліотеку стародруків. На жаль, на сьогоднішня бібліотека родини Шафонських у повному обсязі не збереглася, незабаром після смерті її власника усі рукописні примірники та стародруки стали бібліографічними надбанням колекцій інших бібліофілів. Так, на початку ХІХ ст. частина бібліотеки Шафонського опинилася в маєтку чернігівського поміщика М. Любарського, а саме: “Краткое льтоизобразительных знаменитых и памяти достойных дѣйствъ случаевъ описаніе», «Сокращенное увѣдомленіе О Малой Россіи» В.Рубана, «Краткое описаніе о Казацком Малороссійскомъ народѣ и о его военныхъ делахъ», П. Симоновського., «Хронологія высокопоставленныхъ ясновельможныхъ гетьмановъ». передані М. Білозерському

Так, під час топографічних обстежень у листопаді - грудні 1784 р. Чернігівського намісництва йому дозволено Малоросійським урядом було опрацювати архіви повітових канцелярій Чернігівського, Ніжинського, Сосницького, Гадяцького, Лохвицького, Глинського, Роменського, Зіньковського повіту. За своєю власною ініціативою він обстежив і фамільні архіви чернігівських поміщиків (наприклад, поміщиків Бакуринських) бібліотеки православних монастирів та храмів, магістратського архіву міста Гадяча, архів Ніжинського грецького братства. З метою отримання нових історичних матеріалів про видатних постатей минулого. вів постійне листування з київським вікарієм Феофаном Шияновим, українськими істориками М.М. Бантиш-Каменським та О.І. Рігельманом [3.- С.138].

Але незважаючи на це різноміття джерел, використання їх у творчій спадщині Шафонського носить більш спорадичний характер. У викладі подій ранньої історії слов'ян та подій козацько-селянських повстань кінця XVI - початку XVII ст. та Національної революції другої половини XVII ст. простежується зв'язок лише з текстами двох історіографічних пам'яток - "Синопису" та "Короткого літопису Малоросії", надрукованого В. Рубаном у 1777 р. типографії Санктпетербурзького шляхетського корпусу.

В усіх історичних трактатах Шафонського була представлена єдина концепція історії України, яка базувалася на визнанні патримоніальних прав російських царів на всю спадщину давньокиївської держави та обґрунтовувала "воз'єднання Малоросії з Великоросією". Схема викладу історичного матеріалу та періодизація історії України, що була запропонована Шафонським мало чим відрізнялася від інших "класичних" творів того періоду. Так, вчений в українському історичному процесі виділяє три етапи: 1) з найдавніших часів до навали монголо-татар на Київську Русь; 2) українські землі під владою Литви та Польщі, події Визвольної війни 1648-1654 р.; 3) входження України у склад Російської імперії, знищення Запорізької Січі та запровадження нового адміністративного устрою.

Як відомо, стародавній період історії України, включаючи Київську Русь, зайняв порівняно небагато місця у творах Шафонського. Свою концепцію походження праслов'янських народів та визначення основних шляхів формування цієї спільноти, вчений будує за архаїчними уявленнями авторів "Синопису". Так, він виводить слов'янські племена та "увесь народ малоросійський" від біблейського прабатька Мосоха, онука Ноя, який нібито у 156 р. по Різдву Христовому провів слов'янські народи через Кавказькі гори на територію сучасного Північного Причорномор'я та південних берегів Азовського моря. Як нотує надалі автор, у зв'язку з масовою інвезією інших народів, слов'янські племена трансформуються у рухливе скотарське суспільство та покидають свою прабатьківщину і рушають у степові зони Подоння та Подніпров'я [5.-С.186].

Поза увагою вченого не залишається і проблема призвання варягів на Русь. Автор намагається, але, на наш погляд, дуже невдало переосмислити події 862 та 882 р. Шафонський говорить про прихід до Києва новгородських князів Олега та Ігора, і трактує вбивство її представників київської династії Аскольда і Діра як необхідний акт у боротьбі за владу та єдність східнослов'янських народів.

Позицію, яку займає Шафонський, що до приєднання українських земель до Литви також можна охарактеризувати як класичну у тогочасній українській

історіографії. Він трактує походи Гедиміна як намагання поширити свої володіння шляхом завоювання політично розділених і ослаблених татарським вторгненням українських земель. Битва же на річці Ірпень між руськими та литовськими військами стає лише поворотною подією у череді політичних та військових заходів щодо закріплення своєї влади на порубіжних з Литвою землях [4.-С.193].

Однак головну увагу автор топографічного опису приділяв подіям Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. та подальшій історії Гетьманщини. Перш ніж перейти до безпосередньої оповіді про боротьбу козацтва проти польсько-шляхетського поневолення, Шафонський характеризує стан етимологічної розробки терміну «козак». Коротко окреслив гіпотези, що обґрунтовувалися Шафонським більш зважено. Так, за першою версією «козак» - це видозмінене запозичення з тюркської мови зближене з словом хозар. Під впливом усної народної традиції, оповістю героїкою боротьби українського народу проти турецько-татарських загарбників, польський хроніст М.Стрийковський вводить до історичної студії образ легендарного полководця Касака для підтвердження етнічної належності козацтва до українського етносу на відміну від так званих «гірканів», які мали нібито слов'янських предків та проживали на території сучасної Кабардино-Балкарії. Шафонський проте не погоджується з жодним з згаданих тлумачень і дотримується власної думки. Ідучи шляхом синтезу усіх етимологічних та «етнічних» теорій походження козацтва Шафонський намагається де що по-своєму встановити істину: “название козак произошло от слова Козар, что самое значит, что и Гиркан, то есть, легкий на подобие козла человек, и что Гираканы по-русски названы Козары, а после переименованы в слово Козаки. Часть сих Гирканов или Черкес были Христиане, чему и поныне разваленные Христианские церкви доказательством служат перешли в четырнадцатом столетии из Кавказских гор в Курск, а после на Днепр, и построили город, по имени своем, Черкасы, который и ныне на правом берегу реки Днепра» [4.-С.53].

Такий спрощений етимологічний підхід до проблеми походження козацтва не тільки свідчить про недостатню критичність та глибину авторських оцінок суспільно-політичних явищ, але і приводить Шафонського до подальших односторонніх висновків. Так, вчений чомусь замовчує визначну роль запорожців у колонізації прикордонних українських земель та захисту їх від повсякденної загрози татарських вторгнень, і навпаки ідеалізує діяльність польських та литовських феодалів по відбудові українських міст та селищ в районі Середнього Подніпров'я, зруйнованих за часів татарського поневолення. Також саме польським магнатам та безземельній шляхті Шафонський відводить ініціативу в організації окремих воєнізованих формувань та залогу для оборони південно-східних кордонів України. Основу для такої прикордонної варти, за твердженням Шафонського, на початковому етапі складали надіслані з центральних районів України так звані “мисливці”. Але з часом вони “так одичали”, що відмовилась повертатися на “волюсть” - на місць свого постійного проживання і “составили особое безженное общество, поставляя себе холостую жизнь за закон и дав себе имя, от прибывания своего за Днепровскими порогами, запорожских казаков” [4.-С.158].

У викладі подій ранньої політичної історії козащини Шафонського також часто допускає неточності, робить фактичні та хронологічні помилки. Це ми бачимо,

в оповіді про похід козацького війська під приводом Предеслава Лянцькоронського в 1516 р. на Очаків та “надання запоріжцям за військові заслуги земельних наділів та заснування гетьманської резиденції в Черкасах.”. Такими же неаргументованими є дані автора про проведення польським королем Стефаном Баторієм реформи козацьких установ в 1576 р. Так, відповідно тверджень Шафонським, в 1576 р. польський король С. Баторій нібито не тільки запроваджує 20 тисячний козацький реєстр, розділений на 10 полків (Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Уманський, Ладиженський, Богуславський, Київський, Переяславський, Полтавський, Миргородський), признає за козацтвом шляхетські права та вільності, надає символи гетьманської влади – бунчук, булаву (також печатку з зображенням козака), впроваджує козацькі чини та судочинство з статутним правом, жалує другу козацьку резиденцію.

За польського короля С. Баторія та його нащадків між польським урядом та українськими козаками існували вічна злагода та порозуміння: «Заводя Короли Польские сих Украинских и Запорожских козаков войско, и давая им для службы пустопоржния земли и разныя вольности и отличия, не отымали у шдыхты свободы в тех же пространных местах имеют свои владенбия, и не уничтожали заведенного на воеводства и староства разделения, а равно и установленных по Литовскому Статутовому закону судов, представляя козакам, жившим особыми селениями и упражняющимся более в военных делах, самим себя словесно судить, и пока такое распоряжение было в своих границах, то как и другие были довольно и жили в мире и общем спокойствии» [4.-С.55]. Кризові явища у польсько-українських стосунках виникають, за твердженням Шафонського, через те, що запорожці без узгодження з польським урядом почали здійснювати сухопутні й морські експедиції до берегів султанської Туреччини і Кримського ханства, а це значно ускладнювало взаємовідносини Польщі і Литви з Кримом і Туреччиною. Така самостійна зовнішня політика козацьких ватажків, а також загострення соціальних суперечностей в середині країни у зв'язку з масовими втечами селян на малозаселені південно-східні окраїни Київщини, змушували польський уряд вживати превентивних заходів до підкорення козацтва. На той час перед польськими урядовцями ще стояла дилема вибору основних шляхів приборкання козацтва – або провести реєстрові набори козаків на державну службу або почати поступовий наступ на старожитні права та “вольности” Війська Запорізького (надалі питання вже не виноситься на обговорення у такий площині). Однак Шафонський, чомусь пов'язує упорядкування перших загонів реєстрового козацтва (у історичному нарисі до опису Чернігівського намісництва вони іменуються “рицарством козацької служби”) з наказом Сигизмунда ІІІ від 6 березня 1625 р. для охорони Чернігівського замка.

Але ці заходи польського уряду не дали очікуваних результатів, а політика посилення наступу на права запорізького козацтва та запровадження Брестської унії, знищення православних монастирів та церков або перетворення їх в католицькі чи греко-уніатські призводить лише до масових незадоволень, навіть зворушень на Правобережжі. На захист православної віри (Шафонський як представник верхівки православної козацької старшини бачить в усіх політичних конфліктах тільки релігійний підтекст) від посягань католицького духовенства та їх уніатських

прибічників встає козацтво і в кінці XVI - на початку XVII ст. на Україні спалахнув ряд селянсько-козацьких повстань.

Усі козацько-селянські повстання кінця XVI–початку XVII ст. описується Шафонським разом Так, в описі зазначено, що після поразки повстання К. Косинського польський уряд нібито скоротив козацький реєстр до 6 тисяч чоловік (хоча це рішення було прийнято під час підписання Куруківської угоди після повстання Жмайла) та намагався “войско козацкое вовсе истребить”. Така політика масового терору польського уряду робить не можливим подальше існування компромісу і порозуміння між українським населенням та польською шляхтою, що закономірно призводить до подій 1648 - 1654 рр.

Незважаючи на соціально-економічну та політичну обумовленість подій 1648-1654 рр., Шафонський трактує їх, як бунт проти монархічної влади та держави. Урядовець засуджує участь посполитого люду у Визвольній війні та ототожнює його з черню, яка “отложась от повиновения своих владельцев, до такой дошла ярости и необуздания, что стала оных убивать, имение их расхищать, и особлива с Католицкими духовными и Жидами мучительным образом поступать”. Згодом Хмельницький спробував якимось зупинити процес масового покаяння селян та зменшити чисельність повстанських загонів, але йому це не вдалось “приметив от того к себе негодования и подозрения дал черни волю”.

Вчений надалі не зупиняється у своїх історичних студіях на характеристиці стратегічних завдань, що ставились перед керівництвом визвольної армії, не відображаються також хід військових операцій; автора більш приваблює лише повоєнні події та наслідки національних змагань нашого народу. Шафонський підкреслює, що братовбивча війна принесла тільки страждання українському народові і призвела до катастрофічних наслідків. В результаті пограбування та знищення панських маєтків, перерозподілу земельних наділів, ліквідації польських державних та судових установ “все пришло в такое неустройство”, що Хмельницький був змушений надати охоронні грамоти монастирям та “востановить в городах и местечках расправу и начальства поручил оную в городах оставшимся магистратам, а в местечках ратушам”. За шість років запеклої боротьби людські та економічні ресурси країни були настільки виснажені, армія деморалізована, що нависла загроза затяжної війни. Опинившись перед такою перспективою Б.Хмельницький звернувся до Москви з проханням прийняти Україну під високу руку московського царя “в вечное подданство”. Осмислюючи названі події Переяславської Ради, Шафонський стверджував, що підписання “Березневих статей” було цілком закономірним актом, а послідовне введення російських гарнізонів до найбільших міст Лівобережної України продиктовано лише зовнішньополітичними умовами.

Позитивно оцінюючи політику Хмельницького, автор уникає від його характеристики як людини та полководця. Лише в оповіданні про викрадення королівських привілеїв у черкаського полковника Барабаша Шафонський описує Хмельницького як “мужа храброго и предприимчивого”. Оповідуючи про видатних історичних діячів епохи Руїни, автор виявляє особисту ворожість до І.Виговського, він засуджує його за “підступність та невміння дотримати слова”. Присвоївши собі владу за добу гетьманування малолітнього Ю.Хмельницького, Виговський

“ввідавшись Польщі” уклад Гадяцьку угоду. Але народні маси та частина козацької старшини виступили проти його дій “будучи сильнее, все те договоры спрокинули, шляхту перерубили, а прочие с Выговским, и с ним все его предприятия и намерения в Польшу ушли”.

Навівши умови, на яких здійснено “воз’єднання” України з Росією, автор прагне з’ясувати причини та політичні умови за яких на території Лівобережної України склався своєрідний полковий військово-адміністративний устрій. В ході війни народ гнівно розправився з ненависними польськими урядовцями, більшість католицького духовенства, частина польської, а також української шляхти були вимушені залишити свої маєтки та переселитися до Польщі, наслідками такої “сваволі черні” стала ліквідація місцевих адміністративних установ: “Что ж принадлежит до судов Земских, Подкоморских, Гродских и других, за Польскаго владения бывших, то оные, а равно и разделение Малыя России наповеты, с выгнанием из нея шляхты уничтожились, и, по причине продолжавшейся еще войны и в козаках и их старшинах против всего того, что только на польское заведение походило, неугасимой злобы и ненависти, не могли они быть возстановлены, шляхта же, в малом весьма количестве оставшаяся, будучи сама принуждена козацкое на себя принять звание, не смела тогда о своем праве отзываться, а должна была подвергнуть себя под суд и расправу военных козацких начальников, то есть: гетмана, полковников и сотников.”

Шафонський виступає проти поєднання в традиційній полковій системі управління судової, військової та адміністративної влади і намагань полкової та сотенної старшини обмежити функції міського управління. Автор, спираючись на архівні матеріали Гадяцького магістрата, наводить цінні та цікаві факти, щодо змагання міських урядовців за право міського суду, незалежного від полкового правління. Магістратське місто Гадяч користувалося магдебурзьким правом, яке було надано у першій половині XVII ст. ще за правління польських королів. Поточними адміністративними, господарськими, цивільними справами відало міське правління, кримінальні та майнові справи розглядав гадяцький війт та намісник. З 1654 р. починається процес послідовного витіснення польської мови з офіційного діловодства та обмеження функцій і сфери діяльності гадяцького господаря та міських урядовців. Вже з 1670 р. адміністративне управління містом остаточно було підпорядковано козацькій старшині та царським урядовцям: «гадяцькие полковники, полковые сотники, городовые атаманы, войты и бурмистры с господарями в ратуше присутствовали. В сие время уже известны стали при полковниках полковые суды» [4.-С.62]. Пізніше коментуючи створення Малоросійської колегії на чолі з царським урядовцем С.Вельяміновим–Зерновим 1722 р., автор поясняв читачу, що нібито її основна функція полягала в захисті прав простого люду від посягань козацької старшини та “в чинимых оными народу обидах и притеснениях и в том на них принимаемы апелляции.”

Завершуючи огляд суспільно-політичного устрою Гетьманщини кінця XVII – XVIII ст., Шафонський констатує, що система органів виконавчої та судової влади мала тут заплутану структуру і тому була не ефективна у вирішенні питань

адміністративного характеру. Прийняття же царським урядом рішення про остаточну ліквідацію полкового військово-адміністративного устрою та поширення на українські землі “Управління про губернії” (1775 р.) було “премудрым и человеколюбивым преобразованием” [4.-С.89].

Незважаючи на високу цінність історичних студійовань чернігівського краєзнавця, доля його сторичної спадщини довгий час залишалася невідомою. Так, “Записки о Малой России” тривалий час зберігалися у рукописному відділі книгозбірні Харківського університету, і лише у 1846 р. тодішній ректор університету П.П. Гулак-Артемівський зробив спробу опублікувати працю Шафонського. У цьому році Гулак –Артемівський надіслав до вченого секретаря московського “Товариства Історії та Старожитностей Російських” О.М. Бодянського 12 рукописів книг з історії України з власної колекції та книгозховища Харківського університету. Серед книг, що були надіслані Бодянському знаходився і примірник “Записок о Малоросіи”. Але після детального переогляду “харківського матеріалу” Бодянський прийняв рішення його не друкувати, тому що ці видання, на його думку, не представляли великої наукової цінності для історичної науки [5.-С.133]. Подібна доля спіткала і іншу працю Шафонського - “Топографічний опис Чернігівського намісництва 1786 р.”. Наприкінці XVIII - початку XIX ст. опис був поширений у багаточисельних списках, його знали і використовували як джерело до своїх історичних студій Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський, але спроби опублікувати пам’ятку так і не були завершені. Син вченого, Григорій Шафонський неодноразово звертався до того ж Бодянського з пропозицією опублікувати історичну спадщину батька. І хоча у перспективній програмі едиційної діяльності московського “Товариства Історії та Старожитностей Російських” було заплановано видання топографічного опису, але цей проект так і не був реалізований, на наш погляд, з суто суб’єктивних причин. У річному звіті з видавничої діяльності товариства за 1847 р. Бодянський інформував усіх присутніх про хід переговорів з приводу публікації на сторінках “Читань” краєзнавчого твору О. Шафонського, і констатував, що ті умови, які запропонував Г. Шафонський редакційній колегії збірника зовсім не відповідають концепції едиційної роботи товариства [6.-С.1]. Лише через декілька років, а саме у 1851 р. українському просвітителю та меценату О.Судієнку вдалося за власні кошти у типографії видати “Чернігівського намісництва топографічний опис.” На сьогодні, це видання є єдиною публікацією опису.

Список літератури

1. Бондаренко І., Пірко В. Визвольна війна в топографічних описах України кінця XVIII // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000.
2. Коваленко О., Петриченко І. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 г. // Сіверянський літопис. – 1995. – №5.
3. Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» // Университетские известия. – 1886. – №10

4. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Мало России, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником А. Шафонским. – К., 1851.
5. Горбань М. «Записки о Малой России» О. Шафонського // Науковий збірник історичної секції всеукраїнської академії наук
6. Протокол заседания общества 1846 года, ноября 30 дня // Чтения в Обществе История и Древностей Российских. – 1847. – №5.